

DİVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'TE YER ALAN ATASÖZLERİNDEKİ METAFORLAR

Metaphors in Proverbs of Dîvânu Lugâti't-Turk

Yrd. Doç. Dr. Özen YAYLAGÜL*

ÖZ

Bu çalışmada, Türk dilinin en eski sözlüğü olan Dîvânu Lugâti't-Türk'te (DLT) yer alan atasözlerindeki metaforların açıklanması yoluyla Türk kavram dünyası ve düşünce yapısıyla ilgili ipuçları elde edilmesi amaçlanmıştır. Geleneksel olarak metafor, farklı iki şey arasında karşılaştırma içeren, genellikle iki şey arasındaki benzerliği anımsatmak için bir şey söyleyerek diğer şeyi kastetmek için bir kelime veya deyim kullanıldığı bir konuşma biçimi olarak görülür. Metaforlar kültürden kültüre farklılıklar gösteren, ifadeye canlılık ve hareket kazandıran unsurlardır. Onlar bizim fiziksel, toplumsal ve kültürel deneyimimiz yoluyla ortaya çıkar. DLT'deki metaforların bir çoğu varlık bilgisiyle ilgilidir. Bu metaforlar pek çok mesaj taşır. Bu mesajlarda, genellikle, bir emir veya öğüt kipliği emir cümlelerinde değil, bildirme cümlelerinde yerleşmiştir. Bu durum, emir veya öğütün geri çevrilmesine karşı etkili bir önlem olarak görülebilir.

Anahtar Kelimeler

Dîvânu Lugâti't-Türk, metafor, atasözleri.

ABSTRACT

In this paper, it is aimed to get clues about the concept world and idea construction of Turks through the explanation of metaphors in the proverbs of Dîvânu Lugâti't-Turk (DLT) that is the oldest dictionary of Turkish language. Traditionally, metaphor is viewed as a figure of speech in which a word or a phrase that ordinarily means one thing is applied to another thing in order to suggest a likeness between the two, implying the comparison between the two different things. Metaphors are elements that get vigor and deed to expression and display variety to another culture from a culture. They appear through our physical, social and cultural experience. A lot of metaphors in DLT are ontological. These metaphors are loaded with lots of message. In these messages, usually, an order or an advice modality is not located in imperative sentences but is located in declarative sentences. This situation is able to be seen as an effective precaution toward refuse order or advice.

Key Words

Dîvânu Lugâti't-Türk, metaphor, proverbs.

Giriş

1980'li yıllardan beri, bir çok dilbilimci dünyayı kavramsallaştırma, sınıflandırma ve anlama üzerine ilgilerinden dolayı metafor çalışmalarına daha büyük önem vermişlerdir. Özellikle, Lakoff ve Johnson'ın 1980'deki çalışmaları bu konuda çığır açıcı olmuştur. Dil gelişimi ve zihnin somutlaşması konusundaki sorulara yanıtlar arayan felsefe, psikiyatri, bilişsel sinir bilimi (cognitive neuroscience) gibi bilim dalları metafor çalışmalarının yeni bir bakış açısı kazanmasını sağlamıştır. Bilişsel dilbilimine göre, insan zihni ve insan davranışlarını metaforlar yoluyla anlarız. Bütün deneyimler, "kav-

rama" tarafından süzüldüğü için, sonuçta ortaya çıkan dil gerçek dünya (veya olabilir bir dünyanın) tanımından çok gerçek insan kavrayışının tanımıdır. Bu nedenle anlam çalışmalarında hedef ifade ile gerçek veya başka bir dünya arasındaki uygunluğu bulmaktan çok; insanın kavrama ve genel düşünceyle ilgili kapasiteleriyle harekete geçirilen anlam yollarını açıklamak gerekir (Janda 7). Metaforların açıklanması bu nedenle büyük önem taşır.

İdrak anlam bilimcilere göre metafor, kaynak alandan hedef alana bir haritalamadır/tasarlamadır. Ne zaman bir kişi bir alanda biçimleşmiş olduğu

* On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, ozeny@omu.edu.tr

genel bir düşünceyi benimser ve başka bir alanda tamamlamaya çalışırsa, bir metafor ortaya çıkar. George Lakoff ve Mark Johnson'a göre (27), 'metaforun özü, bir tür şeyi başka bir tür şeye göre anlamak ve tecrübe etmektir'. Başka bir deyişle, metaforlar, daha iyi tanımlı bir model yoluyla bir soyutlamayı anlatır. Diğer yandan, metafor, birincil olarak bir şeyin diğeri yoluyla tasavvur edilme yoludur. Metafor, gelişigüzel veya keyfi bir olay değildir. Metaforla ilgili kavramlar sistematiktir. Metafor yapısı, A, B'dir diye ifade edilir. A ile B arasındaki ilişki, metaforik tasarlama diye adlandırılır. Bir kavram (hedef) diğeri (kaynak) yoluyla kurulu/anlaşılır (Feyearns 60). Metaforik tasarlama iki farklı alanın birleşimidir. Metaforlar yalnızca bizim düşüncelerimizi daha canlı ve daha ilginç kılmaz; aslında bizim algı ve anlamamızı yapılandırır (Lakoff and Johnson: 1980).

Lakoff ve Johnson, metaforların kültürden kültüre çeşitlilik gösterebileceğini; fakat nedensiz olmadıklarını, öncelikle fiziksel, sosyal ve kültürel deneyimlerimizden türemiş olduğunu düşünmüş ve temel metafor türlerini; *yönelim metaforları* (orientational metaphors) ve *ontolojik metaforlar* olarak açıklamıştır. Toplanmış oldukları çok sayıdaki metafor örneklerinin daha az sayıdaki *kavramsal metaforlardan* (conceptual metaphors) türemiş olduğuna inanmışlardır. Geleneksel olarak, kavramsal metaforlar büyük harflerle yazılır: HEDEF ALAN KAYNAK ALANDIR. Hedef, tartışmanın konusudur. Kaynak ise, hedefle ilgili çıkarımlarda bulunduğumuz, genellikle daha somut bir kavramdır. Yönelim metaforları, bir kavramı diğere göre yapıya kavuşturmayan, bunun yerine bütün bir kavramlar sistemini diğere bir kavramlar sistemine göre organize eden, uzay ve mekân istikameti ile ilişkili metaforlardır (*yu-*

karı/aşağı, iç/dış, ön/arka, yanında/uzakta, yakın/uzak, derin/yüzeysel ve merkezde/uçta gibi) (Lakoff ve Johnson 36). Ontolojik metaforlar ise, fiziksel nesnelere, maddelere ve özellikle de kendi bedenimizle ilgili tecrübelerimiz üzerine kurulu olan metaforlardır. Bunlar, olay, hareket, duygu ve düşüncelere varlık ve maddeler olarak bakma tarzlarına temel sağlar (Lakoff and Johnson 2005: 50). Mendoza (1997) kaynak veya hedef alanlar arasında bir veya daha fazla uygunluk bulunmasına göre metaforları iki grupta toplamış (*one correspondence metaphors* ve *many-correspondence metaphors*), bunların ad aktarmalarıyla (metonymy) ilişkileri üzerinde durmuştur. Metaforlar ve ad aktarmaları arasındaki ilişkiler Günther Radden (2000) tarafından da ortaya konmuştur. Yunusoğlu (2008) da "Divan-metafor-metonimi üçgenine genel bir bakış"la DLT'deki kavramsal metaforlar üzerinde durmuştur.

"Atasözü, ataya ilişkin geleneğin başarılı bir özet ifadesidir" (Mc Kenna, Champion 1938: 381'den alıntılanarak Başgöz 88). Atasözleri bilgelik, doğruluk, ahlaki değerler ve gelenekleri taşıyan, nesilden nesile aktarılan, metaforlar üzerine kurulmuş halk cümleleridir. Eş ölçülü veya vurgulu cümle parçalarından, aynı veya benzer ünlü veya ünsüz tekrarlarından; paralel, dengeli cümle parçası yapılarından; az sözle çok şey anlatmalarından; figüratif dili kullanmalarından dolayı atasözleri incelenmeye değer yapılardır. "Atasözlerinde genellikle ima yollu bir karşılaştırma söz konusudur" (Erdem 119).

Türkçenin en eski sözlüğü olan DLT'de metafor içeren çok sayıda atasözü vardır. Bu çalışmada, DLT'de yer alan atasözlerindeki metaforların açıklanması ve bu yolla Türk kavram sistemi ve düşünce yapısıyla ilgili ipuçları elde edil-

mesi amaçlanmıştır. Çalışmada kullanılan atasözleri Atalay (1998) ve Dankoff (1982-1985) neşrinden alınmış; Clauson (1972) neşrine göre de üzerlerinde bir takım fonetik değişiklikler yapılmıştır.

1. DLT'de yer alan atasözlerindeki metaforlar

DLT'de yer alan atasözlerindeki metaforların bir çoğu *varlık bilgisiy-le ilgili*dir (ontological). Kişileştirme de varlık bilgisiyyle ilgili metaforlardan biridir. Kişileştirmeyi kullanarak biz, dünyadaki çeşitli olguları insanoğlunun ölçüsüyle anlayabiliriz. Atasözlerindeki metaforların bir çoğunda kişileştirme olgusuyla karşılaşılır. Bununla birlikte metafor türlerini bütünüyle birbirinden ayırmak zordur ve sık sık verilen bir sözcede birlikte iş görür.

DLT'de yer alan atasözlerinde, fiziksel varlıklara ve maddelere ilişkin tecrübeye dayanan pek çok metafor vardır. Bu tür metaforlar için en geniş alan kaynağını hayvanlardan alan metaforlara aittir. Türkler yaşam biçimleri nedeniyle hayvan dünyasına yabancı değillerdir. Doğayla iç içe yaşayan insanların dünyasında hayvanların özel bir yere sahip olması kaçınılmazdır.

(1) *qarğa qazga ötgünsä butı sınır* (Atalay I 254; Dankoff I 221).

“Karga kazı taklit etse ve onunla yarışsa ayağı kırılır.”

Kaynak: Karga

Hedef: Bir iş için yetersiz kişi

Kaynak: Kaz

Hedef: Bir iş için yeterli kişi

Kaynak: Ayağın kırılması

Hedef: Kaybetme/başarısızlık ve/veya fiziksel/manevî zarar

(1)'deki atasözünde, insana ait bir özellik olan taklit etmek ve yarışmak (*ötgün-*) hayvana yüklenmiş ve kişileştirme (personification) yapılmıştır. Bir iş

için yeterliliğe sahip olmayan kişinin bu iş için yeterli olan başka kişilere özene rek bu işi yapmaya kalkması onun kaybetmesine; başarısızlığı sonucunda acı çekmesine neden olur. Bu nedenle kişi sınırlarını aşmamalıdır. Burada, özenti duyan yetersiz kişi karga üzerine, özenti duyulan kişi kaz üzerine, kaybetme ayağın kırılması üzerine şemalanmıştır. Bu durumda, atasözlerinde diğer bir çok metaforik yapıdan farklı olarak birden fazla haritalamanın söz konusu olduğu söylenebilir. Bu şekilde sözün ileildiği kişi/kişilere verilen “sınırlarınızı aşmayın!” mesajı ima yoluyla verilmiş; sınırların aşılması durumunda karşılaşılacak olumsuz durum şematize edilerek caydırma yoluna gidilmiştir. Örnek (1)'de tam bir haritalama söz konusudur. Hem eyleme katılanlar hem de eylem, kaynak alandan hedef alana haritalanmıştır.

(2) *ikki buğra egüşür otra kökägün yançılur* (Atalay I 188; Dankoff I 189).

“İki boğa çarpışır, arada gök sinek incinir.”

Kaynak: İki boğa

Hedef: İki güçlü insan/grup

Kaynak: Gök sinek

Hedef: Gücsüz insan/insanlar

Örnek (2)'de kaynak alandaki iki boğa hedef alandaki mücadele eden iki insan veya iki grup üzerine; gök sinek ise, gücsüz insanlar üzerine şemalanmıştır. Böylece “Güçlü insanlar arasındaki mücadelede en çok zayıf insanlar zarar görür.” mesajı ima yoluyla iletilmiş; alıcı zihnindeki ontolojik ve epistemik uygunluklar yoluyla verilmek istenen mesajın etkisi arttırılmaya çalışılmıştır. Çünkü alıcı, bu iletiyi aldığı anda çarpışan güçlü ve hacimli iki boğa arasındaki gücsüz ve hacimsiz sinek görüntüsünü canlandırarak ve sineğin bu durumdan alabileceği hasarları, görebileceği zararları kesinlikle kavrayarak güçlü insanların mü-

cadelesine dâhil olmaktan derhal vazgecektir. Buradaki ima yollu anlatım, doğrudan anlatımdan çok daha etkili ve çok daha caydırıcıdır. Örnek (2)'de kısmî bir haritalama söz konusudur. Eyleme katılanlar kaynak alandan hedef alana tam olarak haritalanırken, eylemde tam bir haritalamadan çok bir anlam genişlemesi söz konusudur. Eylem hem fiziksel bir incinme biçiminde gerçekleşebilir ki, burada haritalama aynı alandadır hem de manevî bir incinme söz konusu olabilir ki, bu durumda bir alandan diğerine tam bir haritalamadan söz edilebilir.

(3) *yılân kändu ägrisin bilmäs tewe boynun ägri ter* (Atalay I 127; Dankoff I 150) “Yılan kendi eğrisini bilmez, deve boynuna eğri der.”

Kaynak: Yılan

Hedef: Kendi kusurlarını göremeyip başkalarının kusurlarını eleştiren kişi

Kaynak: Deve

Hedef: Kusurlarından dolayı eleştirilen kişi

Kaynak: Boynun eğriliği

Hedef: Fiziksel/manevî kusurlar veya yetersizlikler (Burada bir metonimiden (belki de *synecdoche* “parçanın bütünü yerine geçtiği durum”) söz etmek de mümkündür.

Örnek (3)'te 1. ve 2. kaynağın (deve ve yılan; deve aynı zamanda eyleyen konumundadır) 1. ve 2. hedef üzerine tam olarak şemalandığı söylenebilir. Fakat 3. kaynak (ki aynı zamanda eylemi karşılar) hedef üzerine tam olarak haritalanmıştır denemez. Ya da örnek (2)'de olduğu gibi hedef, kaynağı kapsayıcı özelliktedir, denebilir. Boyun eğriliği, fiziksel/manevî kusurlardan biridir ve burada parça-bütün ilişkisi söz konusudur. Örnek (3)'te yine hayvan kaynak alanından insan hedef alanına bir haritalama söz konusudur. Burada yılan ile kendinde olan bir kusuru görmeyip aynı kusurun

başkasındaki varlığını gören ve bundan dolayı o kişiyi kınayan kişi kastedilmektedir. Böylece, kendi kusurunu göremeyip başkasının kusuruyla eğlenen kişiler kişileştirme yoluyla eleştirilmektedir. Burada intak da söz konusudur. Yılan, konuşabilen bir hayvan değildir. Konuşma, insana ait bir özelliktir ve insana ait bu özellik yılanı yüklenmiştir.

Ontolojik ve epistemik uygunluklar:

- Yılan kıvrılarak hareket eden, omurgasız ve dolayısıyla eğri görünümlü bir hayvandır.

- Deve, boynu eğri olan bir hayvandır.

- Kendi kusurlarını görmeyerek başkalarını kusurlarından dolayı eleştiren insanlar vardır.

Kaynak: Yılan, kendisi kıvrılarak hareket ettiği için tamamen eğri bir görünüme sahip olduğu halde yalnızca boynu eğri olan deveyi eleştirir.

Hedef: Kişiler, kendileri daha büyük kusurlara sahip oldukları halde bu kusurlarını göz ardı ederek daha az kusur sahibi kişileri eleştirebilirler.

Burada ima yoluyla verilmek istenen mesaj “İnsanları kusurlarından dolayı eleştirmeyin; çünkü herkesin bir kusuru vardır; siz önce kendi kusurlarınızın farkına varın!”dır. Bu mesaj doğrudan değil de dolaylı yoldan metaforik olarak verilmiş ve mesajın gücü arttırılmıştır.

(4) *arslan qarısa sıçğän ütün köê-zür* (Atalay III 163; Dankoff II 286)

“Aslan yaşlanırsa, fare deliğini gözetler.”

Kaynak: Yaşlı arslan

Hedef: Gençliğinde güçlü olan ve büyük işler başarmış kişi

Kaynak: Fare deliğini gözetlemek

Hedef: Küçük işlerle uğraşmak

Burada haritalama kaynak alan

hakkındaki bilgi ve çıkarımların zaman hakkındaki bilgi ve çıkarımlar üzerine şemalanmasıdır. Gençliğinde büyük işlerle uğraşan kişi yaşlanınca artık küçük işler peşinde koşar. Örnek (4)'te, gözleyicinin bulunduğu yer şimdi olup, aslanın yaşlandığı uzam, gözlemcinin önündeki uzam olan gelecekteki nesnedir. Gözleyici, aslında genel geçer bir durumu anlatırken şimdiden geleceğe doğru bakmakta ve gelecekteki bir uzam içinde değerlendirme yapmaktadır.

Kaynak alan:

Zaman 1 Aslan gençtir ve büyük avlar peşindedir.

Zamanda ileriye doğru bir hareket söz konusudur. Gözlemci ileriye doğru bakmaktadır.

Zaman 2 Aslan yaşlanmıştır ve küçük işlerle uğraşmaya başlamıştır.

Hedef alan:

Zaman 1 Kişi gençtir ve büyük işlerle uğraşır.

Zamanda ileriye doğru bir hareket söz konusudur. Gözlemci ileriye doğru bakmaktadır.

Zaman 2 Kişi yaşlanır ve küçük işlerle uğraşmaya başlar.

Burada aslan ve farenin seçimi bilhassa önemlidir. Çünkü aslan gerçekten büyük bir gücün sembolüdür. Kültürümüzde “ormanlar kralı” olarak metaforize olmuştur. Fare ise, hacim olarak küçük bir hayvandır; aslanın değil, hacimce ondan çok daha küçük, güç olarak daha zayıf bir hayvan olan kedinin peşinde koştuğu bir hayvandır. Bir derecelendirme yapılacak olursa, sırasıyla aslan-kedi-fare biçiminde bir derecelendirme yapılabilir ve bu derecelendirmede aslan kediye göre çok daha yukarıdaki bir mertebede yer alır. Güçlü aslan, zamanın ilerlemesiyle bu gücünü yitirmekte ve kedi derecesine indirgenmektedir. Dolayısıyla zamanın yıkıcı

etkileri ortaya konmakta; devamlı akan zamanın beden üzerindeki tahribatı, zamanın ilerlemesi yönünde olumsuz bedensel değişiklikler şematize edilmiş olmaktadır. Kişiler de aslan gibi zamanın hareketinden olumsuz etkilenmekte; en güçlü insan bile yaşlanınca küçük işlerle uğraşabilmektedir.

DLT’de kaynağını bitkilerden alan metaforlar da vardır. Bu metaforlar, Türklerin bu dönemde tarımla uğraştıklarının bir göstergesidir.

(5) *buğday qutında sarqıç suwālūr* (Atalay III 240; Dankoff II 274)

“Buğdayın talihi ve lütfuyla karamuk da sulanır.”

Kaynak: Buğday

Hedef: İnsan

Kaynak: Karamuk (Böğürtlen)

Hedef: İnsanın arkadaşları

Kaynak: Sulanmak

Hedef: Fayda sağlamak

Ontolojik ve epistemik uygunluklar:

- Karamuk, suyu seven yabancı bir bitkidir.

- Kendiliğinden sulak alanlarda yetişen bu bitkiyi sulama gibi bir tutum söz konusu değildir.

- Buğday, çiftçi tarafından özenle bakılan ve sulanan bir bitkidir.

- Buğday yetişen alana yakın konumlanan karamuk buğdaya verilen su sayesinde su ihtiyacını giderir.

- İnsanların bir kısmı diğerlerinden daha şanslı doğar.

- Bunlara gösterilen iyilik yakınlarındaki daha az şanslı doğmuş arkadaşlarını da olumlu etkiler.

Yakın çevrenin kişi üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini kavramsallaştıran başka Türk atasözleri de vardır. Söz gelimi, Türkiye Türkçesindeki “Üzüm üzüme baka baka kararır.” atasözü de (5)’teki gibi kaynağını bitki dün-

yasından almış; fakat burada çevrenin olumsuz etkileri kavramsallaştırılmıştır. Bu kavramsallaştırmalar, şüphesiz, tecrübeye dayalıdır.

(6) *qarı sawı qalmās qāğıl bāği yazılmās* (Atalay I 409; Dankoff I 310)

“Yaşlı adamın sözü bırakılmaz, üzüm asmasının bağlandığı yaş söğüt dalı çözülmez.”

Kaynak: Söğüt dalı

Hedef: Yaşlı adamın sözü

Kaynak: Söğüt dalının çözülmesi

Hedef: Yaşlı adamın sözünün dinlenmemesi

Ontolojik ve epistemik uygunluklar:

- Üzüm asmasının yukarıya kaldırılması için yaş söğüt dalına bağlanır.

- Bağ çözülürse, üzüm asması yukarıda tutunamaz ve aşağıya iner.

- Üzüm asmasının yukarıya doğru olan yönünü değiştirmesi ona zarar verir. Burada YUKARIDA OLAN İYİDİR, AŞAĞIDA OLAN KÖTÜDÜR yönelim metaforları gizlidir.

- Yaşlı adam sözü değerlidir ve insanlara yol gösterir.

- Yaşlı adam sözünün bırakılması kişiye zarar verir.

Metaforların yer aldığı bazı atasözlerinde hem kaynak alan hem de hedef alan belirtilmiştir. Bu tür metaforlar benzetmelere daha yakındır. Örnek (6)'da, önce hedef alan belirtilmiş daha sonra kaynak alan verilmiştir. Buradaki amaç, tarımla ilgili bir varlıkla insana ait daha soyut bir durumun açıklanması ve durumun daha anlaşılır hale getirilmesidir. Bir soyut durumun daha anlaşılır kılınması için kullanılacak somut durumun o toplum tarafından iyi bilinmesi gerekir. Bu gereklilik bizi Türklerin çok eski dönemlerden beri, DLT'nin yazıldığı XI. yüzyıldan da önce, tarımı iyi bildikleri gerçeğine ulaştırır. Çünkü, DLT XI.

yüzyılda yazılmış olmakla birlikte içindeki sözel kültür ürünleri çok daha önceye tarihlendirilebilir. Yine, burada söz NESNEDİR öncül metaforuyla sözün elle tutulabilecek bir varlık olarak kavramsallaştırıldığı da görülür.

DLT'de yer alan atasözlerinin bir bölümündeki metaforlar kaynağını cansız varlıklardan almıştır. Bunların bir kısmı insanların kullandıkları ev gereçleri, giysiler gibi maddi varlıklarken bir kısmı da doğa ve doğa olayları veya bunun dışında görülebilecek bir kısım fiziksel olaylar gibi cansız varlıklar ve durumlardır.

DLT'de yer alan atasözlerinde cansız varlıkların kişileştirildiği görülür. Bu durum, kaynağını ev eşyalarından alan metaforlarda daha sık ortaya çıkar.

(7) *eşiç ayūr tüpüm altın qamıç ayūr mән kanda mән* (Atalay I 52; Dankoff I 99) “Tencere der: ‘Dibim altın’, kepçe der: ‘Ben nerdeyim.’”

Kaynak: Tencere

Hedef: Övünen insan

Kaynak: Kepçe

Hedef: Övünen insanın yakın çevresi

Konuşma ve övünme insana ait özelliklerdir. Bu özellikler cansız olan tencere ve kepçeye yüklenerek antropomorfik metafor oluşturulmuştur. Bu durumda, ilk aşamada, kaynak alan insan, hedef alan tencere ve kepçe olmakta ve TENCERE VE KEPÇE İNSANDIR metaforları ortaya çıkmaktadır. İkinci aşamada, asıl metafora ulaşılmakta; bu kez tencere kaynak, övünen insan hedef; kepçe kaynak, övünen insanın yakın çevresi hedef olmaktadır. Bu durumda karmaşık bir metafor örneği olduğu söylenebilir. (7)'de, pek çok metafor örneğinde görülen soyut bir durumun somutlaştırılmasından öteye geçilmiş, kişileştirme ve onun da ötesinde intak sanatlarıyla

“övünmenin yanlışlığı”nın insan zihninde canlandırılması ve daha iyi anlaşılır kılınması amaçlanmıştır.

Ontolojik ve epistemik uygunluklar:

- Kepçe, yemek alırken tencerenin dibine kadar daldırılan dolayısıyla tencerenin dibine en yakın konumlanan bir mutfak malzemesidir.

- Yakın konumlanma, doğru ve detaylı bilgiyi getirir.

- İnsanların yakın çevresindekiler onlarla ilgili doğru ve detaylı bilgiye sahiptir.

- Aslında dibi altın olmadığı halde dibinin altın olduğunu söyleyen tencerenin dibinde yer alan kepçe bunu bilir ve yalamı açığa çıkarır.

- Kişinin gerçek özelliklerini iyi bilen yakınları da onun kendini üstün göstermeye çalışması karşısında gerçekleri yüzüne vurabilir veya kişi gerçekler karşısında küçük düşebilir.

Verilmek istenen mesaj: İnsanlar kendilerini olduğundan daha üstün göstermemelidir. Çünkü onların ne veya nasıl olduğunu yakınları çok iyi bilir.

(8) *ata tönü oğulka yarāsa atāsın tilāmās* (Atalay III 87; Dankoff, Kelly II 192) “Babasının elbisesi oğluna uygun gelirse, ondan sonra babasını istemez”

Kaynak: Elbisenin uygunluğu

Hedef: Büyüme

Ontolojik ve epistemik uygunluklar:

- Babanın elbisesinin çocuğa uygunluğu çocuğun büyüdüğünü gösterir.

- Çocuk büyüdüktan sonra babasına ihtiyacı kalmaz ve mirası için onun yaşamasını istemez.

Babanın elbisesi babanın tüm mal varlığı içinde özel bir yere sahiptir ve bu giysinin çocuğa uygun gelmesi çocuğun artık diğer alanlarda da babasının yerine geçebileceğinin, babasına ihtiyacının

olmadığının bir göstergesidir. Bu nedenle (8). atasözü aynı zamanda “genel için özel ad aktarması”na da uygundur. Atasözleri, genellikle özel bir durumu tanımlayıp genel bir anlam kastettiği için Radden (2002) tarafından *GENEL İÇİN ÖZEL ad aktarması* (The metonymy SPECIFIC FOR GENERIC) içinde değerlendirilmiştir. *GENEL İÇİN ÖZEL / ÖZEL İÇİN GENEL* tasarımlar kavramaya ilişkin daha üst düzey süreçler temelinde yatar. Kövecses ve Radden’e göre (34) atasözlerinin yorumlanmasında bu tip ad aktarmaları son derece önemlidir. Bunlar, *üst-düzye ad aktarmaları* olup gramer üzerine etkilerinden başka kavramada çok önemli bir rol oynar (Yaylagül 2006). Burada aynı zamanda önemli bir yaşam deneyiminin kavramsallaştığını da belirtmek gerekir. “Çocuk, babasına muhtaç olmadığını hissederse, artık onu istemez” bilgisi deneyimle elde edilmiş bir bilgidir.

(9) *atāsı açığ almıla yisä oğlınvı tışı qamār* (Atalay II 311, III 272; Dankoff II 119) “Babası ekşi elma yese, oğlunun dişi kamaşır.”

Kaynak: Ekşi elma yemek

Hedef: Suç işlemek

Kaynak: Diş kamaşması

Hedef: Suçtan etkilenmek

Ontolojik ve epistemik uygunluklar:

- Ekşi elma yiyen birinin dişi kamaşır.

- Yakınları da bundan etkilenebilir.

- Kişinin yaşadığı olumsuzluklardan yakınları da etkilenir.

Atasözüyle verilmek istenen mesaj: “Çocuklarınızın iyiliği için kötü işlerden uzak durun” olarak verilebilir. Kâşgarlı bu atasözünün: “Bu sav, babasının işlediği cinayet yüzünden, babasından sonra oğlunun yakalandığında söylenir.” şeklinde

açıklamıştır. Bu atasözü de, (8)'deki gibi, "genel için özel ad aktarması"na uygundur. Baba ve oğul arasındaki genel bir durum daha özel bir durumun şematize edilmesiyle ortaya konmuştur. Demek ki, ad aktarması, bazı durumlarda metaforun gerçekleşmesinde kullanılan bir araç olabilirken bazı durumlarda da bir metaforik ifade bir ad aktarmasını ortaya çıkarabilmektedir.

Türkler, doğayla iç içe yaşadıkları ve doğayı gözlemleyerek işlerini düzenledikleri için bazı atasözlerindeki metaforların doğaya ait unsurlardan (güneş, ay, dağ, nehir gibi) veya doğa olaylarından, doğadaki değişikliklerden (rüzgâr, mevsimler gibi) kaynaklandığı görülür. DLT'de özellikle, toplumsal olay ve olguların bu yolla şematize edildiği örnekler ilgi çekicidir.

(10)*qaynār ögüz kâçigsiz bolmās.*
(Atalay III 191; Dankoff I 298)

"Coşkun akan nehir geçitsiz olmaz."

Kaynak: Nehir

Hedef: Sorunlar

Kaynak: Sığ geçit yeri

Hedef: Sorunların çözümleri

Ontolojik ve epistemik uygunluklar:

- Akan nehirden geçmek zordur; suları insanı sürükleyebilir ve insan boğulma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilir.

- İnsan hayat boyu aşılması çok zor görülen sorunlarla karşılaşır.

- Her nehrin daha sığ olduğu, geçilmesi kolay noktaları vardır; kişi buraları bulup nehri geçerek yaşamını sürdürebilir.

- Her sorunun da bir çözümü vardır; insan bu çözümleri bularak yaşamını sürdürebilir.

Verilmek istenen mesaj: Büyük sorunlar karşısında ümitsizliğe kapılma.

Büyük de olsa her sorunun bir çözümü vardır.

DLT'de toplumdaki sorunların, karışıklıkların, çatışmaların giderilmesinde barışçıl bir yol izlenmesinin gerekliğine işaret eden birçok atasözü vardır ve bunlardaki metaforlar da dikkat çekicidir. (11) ve (12)'de görüldüğü üzere bu metaforlarda fiziksel bir olay verilerek toplumsal bir olay kastedilmiştir:

(11)*tütün qopursa işlanūr* (Atalay II 72; Dankoff II, 1)

"Dumanı kurcalayan islenir."

Kaynak: Dumanı kurcalamak

Hedef: Karışıklık çıkarmak

Kaynak: İslenmek

Hedef: Karışıklıktan etkilenmek

Ontolojik ve epistemik uygunluklar:

- Duman, ise neden olur.

- Dumanı kurcalayan bu isten etkilenir; is bedeni kirletir.

- Fitne; karışıklık, kargaşa demektir.

- Karışıklık yaratan veya var olan karışıklığı alevlendiren kişi bu karışıklıktan etkilenir; karışıklık yaratan kişi aynı zamanda metaforik anlamda kirli bir kişidir.

Mesaj: Karışıklığı alevlendirmeyin, yatıştırmaya çalışın, yoksa siz de bundan olumsuz etkilenirsiniz.

(12)*ötuğ oêguç birlä öçürmäs* (Atalay I 177; Dankoff I 187).

"Ateş alevle söndürülmez"

Kaynak: Ateş

Hedef: Fitne, karışıklık

Kaynak: Alev

Hedef: Fitne

Ontolojik ve epistemik uygunluklar:

- Ateş yakıcıdır ve söndürülmezse zarar verebilir.

- Alev, yanan maddelerin veya gazların türlü biçimlerde uzanan ışıklı

dili, ateşin bir parçasıdır.

- Bu yüzden alev, ateşi söndüremez, aksine arttırır.

- Toplumdaki karışıklık o topluma zarar verebilir.

- Toplumdaki bu karışıklık yine karışıklık yaratmakla, fitneyle bastırılmaz, barışla bastırılır. Buradan FITNE ATEŞTİR metaforuna ulaşılabilir. Gerek (11) gerekse (12)'de anlaşılması daha zor soyut toplumsal durumların iyi bilinen somut gerçeklik, gerçek dünya bilgisi yoluyla anlaşılır kılınmaya çalışıldığı görülür.

(13)*kökkä suğursa yüzkä tüşür* (Atalay II 81; Dankoff II 6) ~ *kökkä suêsa yüzkä tüşür* (Atalay III 132). “Göge tükürürse, yüze düşer.”

Kaynak: Göge tükürmek

Hedef: Büyüklere kötülük etmek

Kaynak: Yüze düşmek

Hedef: Yapılan kötülükten etkilenmek

Ontolojik ve epistemik uygunluklar:

- Gök, insan bedeninden daha yukarıdadır.

- YUKARIDA OLAN BÜYÜKTÜR öncül metaforlardan biridir.

- Yukarıya doğru tükürüldüğünde yerçekimi etkisiyle tükürük aşağıya iner ve kişinin kendi yüzüne düşer.

- Toplum tarafından büyük kabul edilen kişiler yukarıdadır.

- Büyüklere kötülük yapmak isteyen kişi bu kötülükten kendisi etkilenir.

(13)'te bir yönelim metaforundan söz etmek mümkündür. Janda'ya göre (12), *yönelim metaforları* (orientational metaphors) çok rutindir ve tipik olarak *varlık bilgisiyle ilgili metaforlarla* (ontological metaphors) işbirliği içindedir. Burada da bir yönelim metaforuyla varlık bilgisiyle ilgili bir metaforun iç içe geçtiği görülmektedir. YUKARIDA OLAN BÜYÜK-

TÜR iyi bilinen yönelim metaforlarından biridir. Gök yukarıdadır ve toplumda büyük olarak addedilen kişiler yukarıda olarak tasarlanmıştır. Göge tükürmek, toplum tarafından büyük kabul edilen kişilere kötülük etmek kavramı üzerine şemalanmıştır. Burada verilmek istenen mesaj: “Üst konumdaki kişi/kişilere kötülük eden daha alt konumdaki kişi/kişiler bu kötülükten olumsuz etkilenir, bu nedenle böyle bir davranış içine girmemek gerekir.” Amire itaati emreden bir söylem yerine bu türden bir dolaylı anlatımın seçilmesi mesajın alıcısı konumundaki kişi/kişilerin reddini engeller, kabulü kolaylaştırır.

DLT'de yer alan bazı atasözlerindeki metaforlarda kaynak hayvan ya da bitki gibi başka bir evren değil, insan veya insanın bir parçası, bir özelliğidir. Bunlar büyük ölçüde ad aktarmalarına yaklaşan metaforik yapılarıdır.

(14)*qurtğa büëik bilmäs yirim tar tir* (Atalay III 259; Dankoff II 284)

“Kocakarı oyun bilmez: ‘yerim dar’, der.”

Kaynak: Kocakarı

Hedef: Bir işte yetersiz kişi

Kaynak: Yirim dar demek

Hedef: Başarısızlığa bahane bulmak

Ontolojik ve epistemik uygunluklar:

- Yerin dar olması iyi oynamaya engeldir.

- İyi oynayamayan yaşlı kadın yerinin dar olmasını bahane eder.

- Bir iş için yetersiz kişi de kendi yetersizliğini gizlemek için çeşitli bahaneler bulur; kendindeki yetersizliği görmezden gelerek başka yetersizlikler arar.

Sonuç

DLT'de yer alan atasözleri anlatıma

canlılık ve hareket kazandıran metaforlarla yüklüdür. Metaforlar, kültürden kültüre çeşitlilik gösterebilen öğeler olup fiziksel, sosyal ve kültürel deneyimlerimizden türemiştir. DLT'deki ontolojik metaforlar, varlık ve madde metaforları olup kaynağını çoğunlukla hayvan dünyasından, zaman zaman da bitki ve cansız varlık dünyasından almıştır. Kaynağını kişinin kendi vücut parçalarından veya kişisel özelliklerden alan dolayısıyla ad aktarmasına yaklaşan metafor örnekleri de vardır.

DLT'deki bazı örneklerde, metaforlarla ad aktarmalarının iç içe geçtiği görülür. DLT'de yer alan atasözlerindeki metaforların büyük bölümünde kategoriler arasında bir geçiş söz konusudur. Geçiş yönü genellikle, somuttan soyuta, hayvan dünyasından insan dünyasına doğrudur. Bundan başka; bitkiden insana, eşyadan insana, tabiat olaylarından insana ya da sosyal olaylara; cansız varlıklardan insanlara veya bir sosyal gruptan başka bir sosyal gruba doğru bir hedef de söz konusu olmuştur. Metaforların yer aldığı bazı atasözlerinde hem kaynak alan hem de hedef alan belirtilmiştir. Bu tür metaforlar benzetmelere daha yakındır. DLT'deki atasözleriyle verilmek istenen mesaj, doğrudan değil, dolaylı olarak verilmiştir. Bu mesajlarda, genellikle, bir emir veya öğüt klipliğinin alışılmış emir cümleleri içine değil de bildirme cümleleri içine yerleştirildiği görülmektedir. Bu ima yollu anlatım, emir veya öğüdün reddine karşı alınmış etkili bir önlem olarak da görülebilir.

KAYNAKÇA

Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (I-IV)*. Ankara: TDKY, 1998.

Başgöz, İlhan. "Atasözleri Hakkında Atasözleri ya da Atasözlerinin Toplumsal Anlamı". (çeviren: Nurdan Tuhfe Toçoğlu). *Milli Folklor*, sayı 70, (Yaz 2006):85-91.

Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictio-*

nary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: The Clarendon Press, 1972.

Dankoff, Robert ve J.KELLY. *Mahmud al-Kaşgari Compendium of The Turkic Dialects (Divan Lûgat-at Türk)*, I-III, Sources of Oriental Languages and Literatures 7. Turkish Sources VII. Cambridge: Harvard University Press, 1982-1985.

Erdem, Melek. *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*. Ankara: KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 6. 2003.

Feyearst, Kurt. "Referring the inheritance hypothesis: interaction between metaphoric and metonymic hierarchies". Barcelona, A. (ed.), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*, Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, 2000, 59-78.

Janda, Laura A. "Peircean semiotics and cognitive linguistics: a case study of the Russian genitive". Shapiro, M. (ed.) *The Peirce Seminar Papers*. New York/Oxford: Berghahn Books, 1999, 441-466.

Kövecses, Zoltán ve Günter Radden. "Towards a theory of metonymy". Panther, K. and Radden, G. (eds.) *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1999. 17-60.

Lakoff, George ve Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980..

—. "The contemporary theory of metaphor". Ortony, A. (ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 1-16.

—. 2005, *Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil*. (çev. Gökhan Yavuz Demir). İstanbul: Paradigma Yayınları.

Mendoza, Ibáñez Francisco J. "Metaphor, metonymy and conceptual interaction". *Atlantis Vol.19, 1:* 1997, 281-295.

Radden, Günther. "How metonymic are metaphors?". Barcelona, A. (ed.) *Metaphor and Metonymy at the Crossroads*, Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, 2000. 93-108.

Yaylagül, Özen. "Divanü Lûgati't-Türk'teki Ad Aktarmalı (Metonymic) Yapılar". *Modern Türkçülük Araştırmaları Dergisi* (2006), 3/1: 77-88.

Yunusoğlu, Mağfiret Kemal. "Divanü Lûgati't-Türk'te Metafor ve Metonimi". Barutcu-Özönder, F.S. (ed.) *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008. 341-352.